

Х.ДӘҮЛЕТНАЗАРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА НАҚЫЛ- МАҚАЛЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ ТУҰРАЛЫ

Даулетмуратова Мирас Салауатовна

Нөкис қалалық 46-санлы мектептің

қарақалпақ тили хәм әдебияты пәни оқытыұшысы

Rezyume: мақалада қарақалпақ шайыры Х.Дәулетназаров қосықларындағы нақыл-мақаллар лингвопоэтикалық жақтан изертленилди. Нақыл-мақаллар қарақалпақлардың неше жыллық өмир жолын, турмысын, миллийлигин өзінде сақлаған. Шайыр айтажақ пикирин жыйнақлы, түсиникли хәм ықшам етип бериұ ушын да усы нақыл-мақаллардан пайдаланған.

Tayanışh sózler: нақыл-мақал, тил хәм мәденият, фольклор, көркем тил, инверсия, руұхый байлық.

Көпшилик түркий халықлар сыяқлы қарақалпақ халқы нақыл сөзлерге оғада бай халық. Нақыл-мақаллары қарақалпақлардың неше жыллық өмир жолын, турмысын, миллийлигин өзінде сақлаған. Нақыл-мақаллар халықтың әсирлер бойы атадан-балаға өткерип сақлап келген қасыл ғәзийнеси. Қәлеген шайыр ямаса жазыұшының шығармаларына дыққат аўдарсақ нақыл-мақалларды ушырата аламыз. Себеби шайыр айтажақ пикирин жыйнақлы, түсиникли хәм ықшам етип бериұ ушын да усы нақыл-мақаллардан

пайдаланады. Соның менен бирге, нақыл-мақаллар аўызеки сөйлеў тилинде де күнделикли пикир алысыўда да белгили бир мақсетте қолланылады.

Бул ҳаққында белгили илимпазларымыздан А.Бекбергенов: «Фразеологизмлер менен бир қатарда халық нақыл-мақаллары да тилдеги ең күшли көркемлеў қуралларының бири болып табылады. Олар әдебий шығармалардағы көркемшиликти, образлылықты арттырып пикирди тереңлестириўге жәрдем береді» [3.40] - деп көрсетеди. Профессор Ш.Абдиназимов өз мийнетинде нақыл-мақаллар көркемшиликти тәмийинлеўши аўызеки халық дәретпелеринен бири екенлигин атап өтеди [2.164] Солай екен бул нақыл-мақаллар тилде көркемшиликти арттырыў мақсетинде қолланылатуғын өзгеше бирликлер екенлигин илимпазлар атап өтеди.

Биз бул мақаламызда сөз етпекши болып турған сөз зергери Қарақалпақстан халық шайыры Х.Дәўлетназаровтың поэзиялық шығармаларында нақыл-мақалларды өз орнында шебер пайдалана алған. Оның дәретпелеринде нақыл сөзлер тап өзиниң сөзиндей шығарманың идеясы менен қарысып, сиңисип кеткен. Шайыр дәретпелеринде поэзия жанрының талаплары ҳәм шығарма идеясына муўапық нақыл-мақаллар гейде өзгериссиз, айырым орынларда эмоцианаллық-экспрессивлик қәсийетлерин сәўлелендириў мақсетинде өзгертилип, мазмунын сақлаған ҳалда жумсалған. Оның «Үйленетуғын жигитлерге» қосығында:

«Жигит көзи менен қыз алма», - деген,

Биз де тилге бассак бул ески сөзди.

Буны ким мақуллар, ким қылмас әмел,

Алжасқан көп болған алтын деп жезди. –деп келтирип шайыр өмирде өмирлик жолдас таңлаўда алжаспаў керек екенлигин, бир көргеннен қызып, ата-тегин сорастырмай үйлениў, турмыс қурыў үлкен пушайманлықларға алып келетуғынын «Жигит көзи менен қыз алма» нақылы арқалы түсіндиреди. Сондай-ақ, қосықтың «Алжасқан көп болған алтын деп жезди» деп берілген төртинши қатары сол нақылдың даўамы сыяқлы уйқасып, сол қатарлардың жуўабындай болып келген.

Шайыр шығармаларында нақыл-мақаллар өзгертилип ямаса айырым сөзлери, қатарлары түсирилип қолланылып, автордың сүўретлемекши болған идеясын еле де толық жеткерип бериўде орынлы қолланылады. Мәселен:

«Ер туўған, ийт тойған жерине», -деген,

Бар еди толы журт жүгинискен нақыл (Тил). Ер туўған жерине, ийт тойған жерине, деген нақылды қосық қатарында «жерине» деген сөзди қайталап отырмай, тек соңында қолланады хәм усылай қосықтың буўын теңлигин сақлайды, және тәкирарланыўдың алдын алады. Бизде «Қазаншының ерки бар қайдан қулақ шығарса» деген нақылды шайыр поэзиясында:

Қазаншының қуйғанда берип сылаўын,

Шығарған қәлеген жерден қулағын (Шүлен қазанлар), деп берген. Бунда нақыл улыўма сыртқы қурылысы өзгертилип, мазмуны сақланып берілген. Бул арқалы автор нақылды өзиниң сөзиндей етип өзлестирип жиберген. Хәттеки қосық қатарларын итибар менен оқымасаң халық аўзындағы нақыл екенин де билмей қалыў мүмкин. Усыған уқсас және де шайырда:

Түрли секириў бар: тойған я тоңған,

Оңбаған деп атар, ямаса оңған. (Адам болыў)

Тилим «қарамолла» кеткендей байлап,

Қағаз-қәлемге де бармаған қолым.

Буйырғанға деген жуўырған емес,

Тәғдир сызып берген ҳәркимнің жолын (Қыйсық терек ертеклери).
Халық аўызеки әдебиятында: Биреў тойып секирер, Биреў тоңып секирер,
ямаса Жуўырғандики емес буйырғандики,- деген нақыллар бар. Бул жерде де
нақылдың тийкарғы формасы қуры өзгертилип қалмастан, шайырдың өз
сөзиндей болып өзлестирилип, басқа сөзлер менен толықтырылып, сиңисип
кеткен.

Шайырдың «Халық қайтыўы керек әдебиятқа» атлы қосығы: Қар да
жанар дейди, тапса қалаўын, Жанды қамшылайық қәлемкеш қәўим! – деген
нақыллық қатарлар менен басланады. Халық тилинде бул нақыл «Қалаўын
тапсаң қар жанар» түринде қолланылады, қосықта нақыл инверсияға ушырап
сөзлер менен толықтырылған хәм солай айтылып киятырғанлығы
түсиндирилген.

Шайыр поэзиясында айырым нақыл-мақаллар тийкарғы үлгиси сақланып,
бирақ мәниси хәм қурамындағы сөзлер шайыр тәрөпинен басқа бир сөзлер
менен алмастырылып өзиниң айтажақ пикирине сәйкеслендирген. Бул арқалы
нақыл өз қунын жоғалтпаған, қайта шайырдың сөзлерди пайдаланыў
шеберлигин көрсете алған,

Төртеў түүел турғанлар,

Төбедегин түсирген,

Алтаў ала болғанлар,

Өкпе баўырын исирген (Жүреклердин дүбири), - деп қолланған. Шайыр бул жерде аўызбиришилиқ, бирлик ҳаққында айтып, егер төртеў тўёл турса биригип ис қылса күшли болатуғынын, Алтаў ала болғанлар- деп, халық бирикпесе ала аўызлық пайда болып, бир-биреўге өкпе, гийне пайда болатуғынын «Өкпе баўырын исирген», сөзлери менен келтирип өткен. Бул нақыл негизинде «Төртеў тўёл болса, төбедегини түсирер, Алтаў ала болса, Аўыздағыны алдырар», болып қолланылады. Қосықта булай қолланылып, сөзлерди жаңадан қурастырған ҳәм шығарманың оқыўшыға еле де тәсирли болып жетиўине ерисилген. Қосық қатарларында шайыр көбинесе нақылдың өзине керек жерин ғана алады. Мәселен, қарақалпақ халқында теңлес еки қатарлы нақыл-мақаллар жүдә көплеп ушырасады. «Суў қосықлары» поэмасында:

Түскинликке түсип болғанда қапа,
Сөз бар: «ағын суўды жағала...» деген.

Дәрт думаны кем-кем тарқала баслар,

Дәрья бойлап сейил етилсе егер, – деп келтиреди. Ал аўызеки әдебиятта «Қапа болсаң, ағын суўды жағала, Тасып кетсең, әўлийени арала» түринде қолланылады. Көргенимиздей автор бул жерде, еки қатарлы нақылдың тек өзине керекли жерин ғана алып, өз сөзлери менен толықтырып тыңлаўшыға түсиникли ҳәм тәсирли етип жеткерип берген. Ал айырым орынларда керисинше, улыўма нақылдың толығы менен бир қатарын түсирип қолланған. Мәселен: Атадан алтаў еди, өле-өле жетеў болды, мақалын

Тап келсе де түрли бәле,

Қәперине кирмес еле,

Жетеў болар өле-өле...

Қашанғы, бул түс көриўлер (Ескериўлер), - деп қысқартып қолланған яғный бунда нақылдың биринши бөлимине байланыспаған ҳалда, ҳәрбир нәрсениң шеги бар, ақыры бар деген мәниде қолланылған.

Шайырдың шығармаларында бир шуўмақтың өзинде еки, үш нақылға шекем қолланылғанын ҳәм де онда автордың сөзлерди таңлап, қыйыннан қыйыстырып, ҳәр қыйлы нақылларды бир мәни этирапына жәмлеп қолланғанын көриўге болады. Мысалы:

Жүргенди дәрья дер,
Отырған бойра,
Жол жүрген адамға жормал илинер,
Жүз жасап елинен шықпаған емес,

Сиздей дүнья гезип көп көрген билер (Суў қосықлары). Бул бир шуўмақтың өзинде халқымыз тилинде қолланылып жүрген үш нақыл жумсалған: 1. Жүрген дәрья, отырған бойра; 2. Жүргенге жормал илинер; 3. Көп жасаған емес, көпти көрген биледи. Булар тийкарынан жүриў, гезиў нәтийжеде көп нәрсени билиў менен байланыслы нақыл-мақаллар болып, соңғы нақыл автор тәрәпинен қайта исленип, алдыңғы келтирилген нақылларға жуўмақ сыпатында қолланылған ҳәм бул шайырдың жүдә шебер сөз зергери екенин көрсетеди.

Жуўмақлап айтқанда, поэзиялық шығарма қатаң ызымлылықларға қурылған жанр болғанлықтан онда нақыл-мақалларды мазмунлық ҳәм структуралық жақтан сиңистирип қолланыў ҳәрбир шайырдан үлкен шеберликти талап етеди. Жоқарыдағы мысаллардан буның айқын дәлиллерин

көрийүге болады. Шайырдың шығармаларының қунлылығы туўралы белгили илимпаз Ж.Есенов былай жазады: «Сениң муҳаббат қосықларың ба, басқа темадағы жазылған лирикалық шығармаларың ба, барлығы өзлерине тартымлы, бир-бирин қайталамайтуғын, оқыўшылар менен тыңлаўшыларыңды да жалықтырмайтуғынлығы мени қатты қуўандырады. Олардың хәммеси де сениң оқыўшылар жәмийетшилигинди жаңа рәхәтлерге бөлеп, гәде ойларға талдырып, барлығымызды да сергеклендирип барады» (5,10), - деп баҳа береді. Солай екен, Қарақалпақстан Халық шайыры Х.Дәўлетназаров шығармаларын хәр тәрәплеме таллаў хәм үйрениўге турарлық сөз шебери есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Дәўлетназаров Х. Шөлиркеў, қосықлар, поэмалар. Нөкис. «AVANGARD-BASPA». 2023. 556 б.
2. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. Оқыў қолланба. Нөкис. 2019. 164 б.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис. Қарақалпақстан. 1990. 88 б.
4. Есемурат Бердимурат улы. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис: Билим, 1994. -184 б.
5. Есенов Ж. Муҳаббат хәм ар-намыс жыршысы. Нөкис. «AVANGARD-BASPA». 2021. 168 б.

6. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳам типологиясы. Монография. Нөкис. «Билим». 2004. 188 б.